

Какво са конспиративните теории и можем ли без тях?

Дафина Иванова Генова,

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“,

dafinagenova50@gmail.com

What Are Conspiracy Theories and Can We Do without Them?

Dafina Ivanova Genova,

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo

dafinagenova50@gmail.com

Резюме: Настоящата статия си поставя за цел критично да анализира различни схващания за конспиративните теории в областта на психологията, социалните науки и философията. Коментират се характерните когнитивни изкривявания при формирането на конспиративни убеждения като ефектът на пропорционалността при интуитивното мислене, ефектът на конюнкцията, ефектът на повторението, отричане на случайността и максимизиране на каузалността, погрешни умозаклучения и др. Коментира се ролята на конспиративните убеждения както при утвърждаването на позитивен социален образ, така и при консолидирането на групата в опозицията „ние“ – „те“. Конспиративните теории изпълняват, също така, функцията на естествен механизъм за справяне с тревожността, несигурността и страха, породени от травмиращите събития, които те обясняват. Като се следва парадигмата на посочените научни области, в изложението конспиративната теория се концептуализира като твърдение и убеждение. Коментират се и разликите и приликите между конспиративните теории и слуховете.

Ключови думи: конспиративни теории, обоснованост и функции на конспиративните теории, слухове

Abstract: The aim of the present article is to critically analyze different approaches to the study of conspiracy theories in the field of psychology, social sciences and philosophy. Commented are the cognitive biases in the formation of conspiracy beliefs such as the proportionality bias in intuitive thinking, the conjunction bias, the repetition bias, the non-acceptance of accidentally occurring events and the maximization of causality, the making of wrong inferences, etc. The role of conspiracy beliefs in the construction of a positive self-image and their role in the consolidation of the group within the opposition “us” versus “them” are also discussed. Conspiracy theories serve as a natural coping mechanism for the anxiety, the uncertainty and the fear caused by the traumatic events conspiracy theories explain. In the article, in line with the approaches in the mentioned fields, conspiracy theories are conceptualized as beliefs and assertions. Finally, a comparison is made between conspiracy theories and rumours.

Keywords: conspiracy theories, motivation and functions of conspiracy theories, rumours

Въведение

От обект на изследване само на историци (Hofstadter 1964, Davis 1972) през шестдесетте и седемдесетте години на миналия век, през последните две десетилетия конспиративните теории [1] са обект на изследователски интерес в много други области на науката: психология и социална психология (Byford 2011, Douglas et al. 2017, van Prooijen 2018, Douglas et al. 2019, Douglas et al. 2020, Forgas & Baumeister 2019), политология (Uscinski & Parent 2014, Uscinski 2019, Uscinski 2020), философия (Keeley 1999, Clarke 2002, Coady 2006a, Dentith 2014), културология (Fenster 2008/1999, Knight 2020) и семиотика (Madisson & Ventsel 2021). През 2020 г. издателство Раутлидж публикува *Справочник на конспиративните теории* (Butter & Knight 2020), включващ изследвания по темата и в областта на социологията, културната антропология, както и изследвания върху начините на тяхното разпространение чрез книги, филми, традиционни и дигитални медии. Предмет на изследванията в областта на психологията, социалната психология, политологията и социологията, особено през последното десетилетие, е психологическият и социалният профил на привържениците на конспиративни теории, докато изследванията в областта на философията са фокусирани върху експликацията на понятието „конспиративна теория“.

В статията се прави разграничение между конспирации и конспиративни теории, от една страна, и конспиратори, конспиративисти (conspiracy theorists) и привърженици на конспиративни теории, от друга. Конспиративистите са активните създатели и разпространители на конспиративни теории като автори на книги, сценаристи на филми и телевизионни сериали, водещи на телевизионни и радио предавания, автори на интернет сайтове и др., докато привържениците на конспиративни теории са обикновените граждани като консуматори и разпространители на конспиративни теории. Под термина „теория“ в изложението не се разбира специализираното му значение „система от основни възгледи, ръководни идеи в някой клон на знанието, които отразяват действителността и обобщават практиката и човешкия опит“, а „мнение, схващане“ (Онлайн речник на българския език на Института за български език към БАН) [2]. Анализът е интердисциплинарен, тъй като се коментират емблематични изследвания върху конспиративните теории в областта на психологията, социалните науки и философията, публикувани на английски език.

Когнитивни основания и социални функции на конспиративните теории

При конспирациите (заговорите) имаме интенционално/и действие/я на заинтересуван/и актьор/и или конспиратори, докато конспиративните теории представляват обяснение,

различно от официалното, на действителни или предполагаеми факти от конспиративисти и обикновени привърженици на конспиративни теории. Според Джозеф Ушински в конспирацията участва съзнателно „малка група от овластени лица, действащи прикрито в своя полза и срещу всеобщото благо“ (Uscinski 2020: 22), например убийството на австрийския престолонаследник Франц Фердинанд през 1914 г. в Сараево и аферата Уотъргейт в САЩ през 1972 г. Конспирацията и конспиративната теория имат както общи признаци, така и съществени различия. Общите признаци са интенция, тайни действия на влиятелни актьори с цел причиняване на зло в големи мащаби и потърпевши, но между тях има две съществени разлики – действие/я при конспирацията срещу интерпретация при конспиративната теория, както и обоснованост (валидизация) на конспирацията във времето и нейното превръщане в исторически факт, срещу необоснованост (невалидизация) на конспиративната теория. И в този смисъл схващането на Ушински за конспиративната теория се фокусира както върху приликите, така и върху разликите между тях: според него конспиративната теория представлява „необосновано изявление, в което се твърди как малка, но овластена група действа подмолно в своя изгода срещу общото благо, погазвайки общоприетите правила“ (Uscinski 2020: 93). Разбирането на Марк Фенстър за конспиративната теория не се различава съществено от разбирането на Ушински освен по отношение на социалната среда, в която тя битува: за Фенстър конспиративната теория изразява „убеждението, че лице или група тайно контролира обществения строй или поне част от него, разпространяващо се преди всичко сред маргинализираните слоеве на обществото“ (Fenster 2008/1999: 1). Според Санстейн и Вермойл конспиративната теория е „опит да се обясни дадено явление или практика чрез машинациите на овластени хора, които се опитват да скрият действията си (поне до постигането на своите цели)“ (Sunstein & Vermeule 2009: 205), а според Майкъл Уд et al. конспиративната теория е „предполагам заговор от овластени хора или организации, които тайно работят заедно за постигането на (обикновено злонамерена) цел“ (Wood et al. 2012: 767). Както се вижда, повтарящото се в цитираните експликации, отнасящо се само за конспиративните теории, е „необосновано изявление“, „убеждение“ (belief), „обяснение“, докато останалите признаци - тайни действия на овластени актьори, действащи в свой интерес срещу общото благо – са характерни и за конспирацията. В книгата си *Философия на конспиративните теории* Матю Дентит многократно поддържа крайното становище, че конспиративните теории винаги са теория за конспирация (Dentith 2014: 23, 44, 50), а не интерпретация на

предполагаема конспирация - становище, неподдържано от други автори, тъй като не зад всяка конспиративна теория стои доказана конспирация. По-приемливо би било твърдението, поддържано в настоящата статия, че конспиративните теории са теория за (предполагаема) конспирация, което включва конспиративни теории от рода на *Американците никога не са кацали на Луната*. Дентит, също така, приема пределно широка дефиниция за конспиративната теория, включваща и конспирация за организиране празнуването на рожден ден тайно от рожденика – становище, също неподдържано от други автори с аргумента, че конспиративните теории са за събития, засягащи големи групи от хора, а не отделни лица (Uscinski 2020, Douglas et al. 2020, Giry & Tika 2020, Imhoff & Lamberty 2020).

Дефинираните понятия се отнасят за прототипната конспирация и прототипната конспиративна теория и изключва случаите, при които границите между тях са размити. Между впрочем, сред изследователите философи все още се води дебат за критериите за разграничаването на двете понятия (Keely 1999, Coady 2006a, Clarke 2002) с презумпцията експертите да бъдат оставени да си свършат работата преди правителствата и институциите да предприемат мерки срещу разпространяването на конспиративни теории, считани от последните за заплаха за демокрацията. Приетият начин на дефиниране на конспиративната теория, също така, изключва фикционалните конспиративни теории като тези за рептилите в човешки образ и плоската земя. При изложения подход конспиративната теория се експлицира в сравнение с конспирацията, въпреки че не всяка конспиративна теория се гради върху конспирация. Все пак е възможно конспиративната теория да се окаже конспирация: в крайна сметка консенсусните авторитети като източник на достоверна информация също могат да грешат, не може да бъде изключена и възможността за съзнателно прикриване от научната общност на неудобни за обществото факти. Ако погледнем на нападението върху сградите на Световния търговски център в Ню Йорк и на Пентагона във Вашингтон от гледната точка на извършителите, то следва да осмислим нападението като конспирация или е необходимо да правим разграничение между „чиста“ конспиративна теория (*Американците никога не са кацали на Луната*) и конспиративна теория, основаваща се на конспирация.

Тъй като конспиративните теории често имат статуса на предположение или мнение, количествено те преобладават над доказаните конспирации. Терминът „конспиративна теория“ е придобил пейоративно значение и често се използва не само за обяснение на минало или настоящо събитие, но и за предполагаема непублична

правителствена политика в демократичните общества. Нужно е да се отбележи, че сред многото изследвания върху конспиративните теории авторката на статията не е попадала на изследване върху фикционалните конспиративни теории от рода на тази за плоската земя, въпреки че и при тях има реалистичен елемент – учените - в твърдението *Земята е плоска, но учените го крият от нас*. В изследванията са давани примери за конспиративни теории за действителни събития. Изследователите се фокусират върху психологическите, социалните и политическите фактори при създаването и разпространяването на конспиративни теории.

Конспиративистите и привържениците на конспиративни теории са убедени, че тяхното обяснение за дадено събитие е обоснованото или истинното, за разлика от официалното, поддържано от консенсусните авторитети в обществото като източник на достоверна информация. Инициаторите на конспиративни теории считат, че злонамерените актьори са влиятелни тайни организации, правителства, институции, фармацевтични компании, финансисти, (етническа) група или лица, които направляват живота им в техен ущърб. Някои конспиративни теории са правдоподобни, докато фикционалните конспиративни теории са непонятни за здравия разум. Както се отбелязва в литературата, има доказани конспирации от разследващи журналисти, съд, държавни институции и историци, но никой конспиративист или привърженик на конспиративна теория не е доказал нейната състоятелност, поне засега, тъй като, по презумпция, как може да се докаже правдоподобността на нещо тайно и скрито.

Двете крайности в схващанията на изследователите на конспиративни теории варират между „параноични“, „патологични“, „иррационални“ (Hofstadter 1964, Pipes 1997) и „заплаха за обществото“ убеждения на маргинализирани групи. Други автори считат, че „конспиративните теории не са страхът, отричането или убеждението в известни предполагаеми конспирации, а хегемонен, системен политически светоглед, при който представата или хипотезата за конспирация е навсякъде“ (Giry & Tika 2020: 114, Fenster 2008/1999); че конспиративните теории са нормално явление в политическия и социалния живот в демократичното общество; че по същество те изразяват властови отношения и несъгласие с властта, и че могат да се използват от политическите елити като реторическа стратегия за постигане на политическа цел (Uscinski & Parent 2014, Uscinski 2019, Uscinski 2020). При емпиричните изследвания върху конспиративните теории в социалната психология, социологията, а също и във философията, те се концептуализират като убеждение или твърдение (assertion), докато в културологията и културната антропология те се осмислят като разказ. В последните

две области, също така, се търсят пресечни точки между понятието „конспиративна теория“, от една страна, и понятията „слух“, „градска легенда“ и „мит“, от друга: пресечни точки, които не са цел на настоящото изложение с изключение на разликите и приликите между конспиративна теория и слух.

Най-много изследвания върху конспиративните теории, публикувани на английски език, има в областта на психологията и на социалната психология. Психолозите се опитват да отговорят на въпроса кое мотивира конспиративистите и привържениците на конспиративни теории да вярват в тях. Изследователите сочат епистемични, екзистенциални и социални основания за формирането на конспиративни убеждения (Douglas et al. 2017, Douglas et al. 2020). Епистемичните основания са свързани с желанието ни да разберем и да осмислим причините за важни събития в света, в който живеем, да отричаме случайността и да търсим връзки (patterns) между събития дори и тогава, когато те не съществуват, за да се чувстваме добре. Конспиративистите и привържениците на конспиративни теории максимализират причинността и са убедени, „че нищо не става случайно, че нищо не е, както изглежда, и че всичко е свързано в огромен заговор, режисиран от зли сили“ (Giry & Tika 2020: 115, Barkun 2003). Екзистенциалните основания за формирането на конспиративни убеждения са свързани с желанието ни да контролираме живота си и да се чувстваме в безопасност като автономни личности и членове на групи. Епистемичната и екзистенциалната мотивираност са неделими от чувствата, породени от травмиращите събития, които конспиративните теории обясняват, като тревожност, несигурност и страх, и теориите играят ролята на естествен механизъм за справяне с тях. Осмислянето на причините за важни събития не става изолирано и от различни социални основания като желанието ни за позитивен социален образ и групова принадлежност, и конспиративните убеждения способстват както за утвърждаването на подобен образ, така и за консолидирането на групата в опозицията „ние“ – „те“: моралната правота на групата срещу подмолните и неморалните действия на другите (властимащите).

Формирането на убежденията и схващанията ни за света, включително и тези за конспиративните теории, е в пряка зависимост от начина, по който съзнанието обработва постъпващата информация от материалната и социалната среда, в която живеем. Според Дениъл Канеман в съзнанието действат две взаимно допълващи се функционални системи: Система 1 и Система 2. Първата е бърза, автоматична и се основава на интуицията, евристиката и емоциите, докато втората е бавна и оценява информацията рационално и аналитично (Kahneman 2011). Установена е пряка

корелация между по-изявена склонност към интуитивно мислене и вяра в предразсъдъци, псевдонаука, паранормални явления и конспиративни теории като личностни фактори. И обратно: по-изявената склонност към аналитично мислене води до по-малка вероятност за ангажираност с конспиративни теории (van Prooijen 2018, Lantian et al. 2020: 159).

При обработката на информация Система 1 често избира кратки евристични пътища (shortcuts) пред рационалното мислене, изискващо повече време, при което несъзнателно стигаме до когнитивни изкривявания и пристрастия или грешни заключения, по-изявени при конспиративистите и при много от привържениците на конспиративни теории. В когнитивната и социалната психология се сочат различен брой пристрастия като ефектът на повторението, ефектът на потвърдението, ефектът на закотвянето, ефектът на свръхгенерализацията, ефектът на социалния конформизъм, когнитивното затваряне (cognitive closure) и др., и някои от тях може да се научим съзнателно да избягваме. Кои когнитивни изкривявания са характерни за конспиративните теории? Едно от тях е ефектът на пропорционалността при интуитивното мислене (Система 1) – склонност да считаме, че за сериозните следствия има сериозни причини (McCauley & Jacques 1979, van Prooijen 2018: 32) – че нападението върху сградите на Световния търговски център и Пентагона е „вътрешна работа“, замислена от правителството на Буш, а не на малко на брой терористи от Ал Кайда. При ефекта на пропорционалността посоката на разсъжденията е обърната: вместо обичайната от причина към следствие, е избрана тази от следствие към причина. При това конспиративистите и привържениците на конспиративни теории, както вече бе посочено, често виждат каузални връзки между обикновени съвпадения и случайности в стремежа си да осмислят сложната действителност, която ги заобикаля, както и непълната и противоречива информация за събитията в нея. Ефектът на конюнкцията е когнитивно изкривяване, при което интуитивно приемаме истинността и на двата конюнкта на конюнкцията, докато аналитичното мислене и здравият разум ни подсказват, че вероятността единият от двата конюнкта на конюнкцията да е истинен е по-голяма от вероятността и двата да са истинни (Tversky & Kahneman 1983). Според Ушински ефектът на конюнкцията има отношение и към конспиративните теории (Uscinski 2020: 66-67). Изследвания сочат, че конспиративните теории се формират съобразно когнитивните процеси в Система 1, но се обосновават и поддържат от процесите, протичащи в Система 2 (van Prooijen et al. 2020: 169). Доказателство за участието на Система 2 са самите конспиративисти и привърженици

на конспиративни теории, които целенасочено събират (научни) факти за дадено действително събитие, неспоменати в официалната версия, но стигат до грешни заключения въз основа на фактите (van Prooijen et al. 2020: 174). При това те съзнателно игнорират и избягват онези разумни аргументи, които оборват приетата от тях първоначална интуитивна версия – стратегия, потвърждаваща ефекта на потвърдението или склонността ни да търсим информация, която да потвърждава собствените ни убеждения и схващания за света, и да игнорираме тази, която им противоречи. Скептиците, за разлика от конспиративистите и привържениците на конспиративни теории, интуитивно не приемат, а интуитивно отричат дадена конспиративна теория, след което търсят разумни аргументи за потвърждаване на интуицията си от Система 2 (van Prooijen 2018, van Prooijen et al. 2020). Формирането на конспиративни убеждения не зависи само от индивидуално изразената склонност към когнитивни изкривявания при обработката на информация, но и от „колективно (идеологически) обосновани модели на погрешна интерпретация“ (Ichheiser 1943: 145, qtd in Vyford 2011: 138), валидни за различните социални, политически и исторически контексти.

Конспиративните теории възникват както отдолу нагоре, така и отгоре надолу (за конспиративните теории отгоре надолу в демократичните и тоталитарните общества по-долу) в социалната йерархия. Конспиративните теории отдолу нагоре възникват по време на изключително неблагоприятни и разтърсващи събития, засягащи много хора, като терористични атаки, природни бедствия, епидемии, икономически и финансови кризи, водещи до нарушаване на нормалността и загуба на човешки живот. От една страна, вярващите в конспиративни теории изпитват силно недоверие към властимащите или други групи хора, не признават официалните обяснения за събитията, а, от друга, наивно се доверяват на обяснения, малко вероятни от гледна точка на логиката и здравия разум – на теории, споделяни многократно в социалните медии и умножаващи лековерието на привържениците им – ефектът на повторението. Други фактори в демократичните общества освен недоверието в институциите и експертите, допринасящи за формирането на конспиративни убеждения, са екстремизмът, популизмът и крайнодесният активизъм (Giry & Tika 2020: 112).

На коя от многото конспиративни теории за пандемията от 2020 г., привнесени у нас отвън, да вярваме?

- (1) *Коронавирусът е изкуствено създаден като биологично оръжие за намаляване населението на земята и установяването на „новия световен ред“;*

- (2) *Коронавирусът е изкуствено създаден като биологично оръжие за постигането на политически и икономически цели;*
- (3) *Коронавирусът е създаден от фармацевтичните компании с цел извличане на огромни печалби;*
- (4) *Чрез ваксините срещу коронавируса се поставят чипове у хората, за да се упражнява контрол върху тях;*
- (5) *Коронавирусът е създаден (е изпуснат от лаборатория) в Китай;*
- (6) *Коронавирусът е донесен в Китай от американски военни.*

Повечето от изброените конспиративни теории като текст имат структурата твърдение – цел на действието, което се твърди: *Чрез ваксините срещу коронавируса се поставят чипове у хората* (твърдение), *за да се упражнява контрол върху тях* (цел на действието, което се твърди). Повечето от тях са в безлична форма и само при две от тях социалният актьор е езиково кодиран. Някои от тях изхождат от факти, като например конспиративната теория за изпуснатия вирус от лаборатория в Китай: факт е, че вирусът се появи в град Ухан; факт е, че в града има институт по вирусология и факт е, че изследователи в института от дълго време изучават коронавируса при прилепите, но от фактите не следва непременно, че вирусът (несъзнателно или) съзнателно е изнесен от института с цел масова зараза. Конспиративната теория, че коронавируса е донесен в Китай от американски военни, започва с изказването на говорителя на китайското външно министерство Джао Лиджан (Zhao Lijian), който пише в Туитър: *Възможно е американски военни да са донесли вируса в Ухан след участието на американски военни в световните военни игри в града през октомври 2019 г.* [3]. Останалите конспиративни теории са само хипотетични и спекулативни – от (1) до (4) включително.

Изследване за нагласите по отношение на пандемията от коронавируса, извършено от социологическа агенция Тренд през ноември 2020 г., сочи следното: 40% от българите вярват в конспиративната теория, че коронавируса е изкуствено създаден като биологично оръжие за намаляване населението на земята; 45% вярват, че коронавируса е изкуствено създадена болест от фармацевтичните компании с цел извличане на печалба, а 16% са убедени, че чрез ваксините ще се поставят чипове у хората, за да се упражнява контрол върху тях [4].

Уникални за страната ни са конспиративните теории по отношение на обсъжданията на Закона за социалните услуги и Стратегията за детето: че децата ще бъдат отнемани от родителите по анонимен сигнал, че Стратегията ще отнеме правата

на родителите, че целта на неправителствените организации е „да продават деца на норвежки гей двойки“ и че тези организация използват за свои комерсиални цели парите, които получават от държавата. Разбира се, различните хора вярват в различни конспиративни теории: онези, които вярват, че коронавируса е изкуствено създаден за намаляване на населението на земята, не е задължително да вярват, че земята е плоска. За по-дистанцираните теории от първия тип са само възможни (*Възможно е коронавируса да е изкуствено създаден за намаляване населението на земята и възможно е коронавируса да не е изкуствено създаден за намаляване населението на земята.*), докато скептиците изцяло ги отричат и често се отнасят с ирония към тях и привържениците им.

В ерата на постистината конспиративните теории могат да подтикват към насилие и действия, опасни за обществото, например QAnon теорията, считана за култ. Сред нахлулите на 6 януари 2021 г. в Капитолия (крайно десни) привърженици на Тръмп имаше и много, които носеха знамена, тениски и шапки, идентифициращи ги с теорията. Според последователите на QAnon Тръмп води война срещу тайно елитарно общество от известни демократи и холивудски елити, което е изградило световна мрежа от педофили кабалисти за трафик на непълнолетни, внедрени и в правителството му. Началото е поставено от анонимен потребител във 4chan през 2017 г., който твърди, че е високопоставен служител с достъп до класифицирана информация за противниците на Тръмп в правителството, ниво „Q чистка“, и че скоро много заподозрени ще бъдат арестувани и съдени за трафик на деца. Счита се, че вярващите в теорията са „най-малко стотици хиляди, ако не милиони“ [5]. След оспорването на резултатите от президентските избори през 2020 г. при Капитолия, където загинаха петима души и около сто бяха ранени, привържениците на Тръмп от QAnon имат нова цел – да отричат съществуването на коронавируса и да се борят срещу ваксините. През 2019 г. ФБР поставя QAnon в категорията „потенциална национална терористична заплаха“. От 2020 г. конспиративната теория вече има последователи в Канада, Нидерландия, Великобритания, Германия, както и в страни в Южна Америка; нейните последователи са хора с крайнодесни убеждения, а теорията, в зависимост от националния контекст, се фокусира и върху расизма, антисемитизма и пандемията.

Конспиративни теории и слухове

Какви са разликите между конспиративните теории и слуховете? Слухът е твърдение, чиято истинност не се знае или е недоказуема (Harsin 2018: 9) [6]. С други думи, слухът

може да бъде както истинен, така и да представлява съзнателна дезинформация, в този смисъл той е аналогичен или на новината, или на фалшивата новина, докато конспиративните теории са обяснение на събитие или факт, противоречащо на официалното, но в чиято достоверност конспиративистите и привържениците на конспиративни теории са убедени. Обяснението може да бъде изказано или като убеждение/вярване, или като мнение. Както вече бе посочено, конспиративните теории често тръгват отдолу нагоре от хора, които се чувстват социално изключени и изолирани при вземането на решения, докато слуховете могат да се разпространяват както отдолу нагоре, така и като пропаганда отгоре надолу за упражняване на влияние или тестване на общественото мнение. При посочените различия между слух и конспиративна теория твърдението *Ваксините са вредни за здравето* следва да считаме за слух, докато твърдението *Ваксините са вредни за здравето, но фармацевтичните компании го крият от нас* за конспиративна теория. Слухът винаги си остава изказано твърдение, дори и да е лъжа, докато *Ваксините са вредни за здравето, но фармацевтичните компании го крият от нас* може да се осмисля и като текст (текстове от едно изречение, например поговорките, слоганите, вицовете от едно изречение и др.). Освен това „слух“ и „конспиративна теория“ се различават съществено по референта, който именува: референтът на „слух“ е съществуващо или несъществуващо положение на нещата, при което каузаторът може да бъде както човек, така и природна сила (*Чикаго е потънал в езерото Мичигън*, появил се след земетресението в Сан Франциско през 1906 г.), докато референтът на „конспиративна теория“ е непотвърдена последователност от злонамерени действия на каузатор хора или лице. Слухът със сигурност няма конотацията „предполагаема конспирация“, за разлика от конспиративната теория. Слухът е неофициална информация, докато конспиративната теория включва както официална информация, така и нови факти и обстоятелства и тяхната интерпретация. Обикновено слуховете се отнасят до настоящето или близкото бъдеще (*Президентът прави нова партия* или *Президентът ще прави нова партия*), докато конспиративните теории са обяснение на минали събития. Слуховете и конспиративните теории се различават, също така, и по комуникативната си функция: целта на говорещия при първите е преди всичко да покаже осведоменост и да изненада, докато при вторите неговата цел е да изрази несъгласие и да убеждава.

Какви са приликите между конспиративните теории и слуховете? Въпреки че Олпорт и Постман не сравняват двете понятия изрично, в разбирането им за „слух“ се

забелязват прилики между тях: „при обичайния слух откриваме изявена тенденция у актьора да припише *причини* на събитията, *мотивация* на лицата, предмет на слуха, и *raison d'être* на въпросния епизод“ (курсив в оригинала) (Allport & Postman 1947: 121, qtd in DiFonzo & Bordia 2007: 14). Социалната функция на слуха също е подобна на тази на конспиративната теория: слухът възниква при ситуации, които не се интерпретират еднозначно, при опасност или потенциална заплаха и способства за осмислянето и справянето с тях (DiFonzo & Bordia 2007: 13). Според Дейвид Коуди слухът и конспиративната теория си приличат и по това, че и двете имат неофициален статус и ако бъдат опровергани от надеждни източници на информация, те престават да се считат за такива (Coady 2006b: 48). Без съмнение, ако истинността на слуха не бъде потвърдена, с времето той може да прерасне в конспиративна теория, но ако се потвърди, се превръща във факт. Според Йован Байфърд освен че много конспиративни теории тръгват от слухове, авторът вижда непрекъснатата връзка между тях – двете постоянно взаимно се допълват и подсилват (Byford 2011: 139). Въпросът обаче е дали даден слух е достатъчно социално значим, за да прерасне в конспиративна теория. Подобно на конспиративните теории, слуховете засягат много хора: за Капферер слухът е колективно явление, което въвлича групите, в които се разпространява, а оттам и хиляди хора (1992: 97).

Какви са разликите между конспиративните теории и фалшивите новини? Конспиративните теории се различават от фалшивите новини по следните определящи признаци: първо, при конспиративните теории имаме таен злонамерен план, докато при фалшивите новини такъв план най-често няма, и второ, привържениците на конспиративни теории вярват в тях, докато инициаторите на фалшиви новини като дезинформация са убедени, че разпространяват неистинни твърдения.

Конспиративни теории отгоре надолу в демократичните и тоталитарните форми на управление

Конспиративните теории могат да тръгнат и отгоре надолу, но има съществена разлика между тези в държавите с развита демокрация, и тези в тоталитарните държави. В държавите с развита демокрация онези конспиративни теории, които се основават на конспирация, организирана тайно от властимащите, рано или късно се разкриват. В литературата като пример за такава теория се сочат опитите на представители на Републиканската партия да поставят подслушвателно устройство в централата на Демократическата партия в хотел Уотъргейт във Вашингтон по време на кампанията за

избор на президент в САЩ през 1972 г., за да следят действията на опонентите си – опити, първоначално окачествявани от властимащите като „конспиративна теория“, считана от тях за несъстоятелна. След разкритията на двама разследващи журналисти от в. „Вашингтон пост“ за скандала Уотъргейт, в Американския Сенат бе сформирана разследваща комисия, чиито заседания бяха предавани по обществената телевизия PBS на федерално ниво, а законодателната комисия в Камарата на представителите внесе предложение за откриване на процедура по импийчмънт на президента за възпрепятстване на правосъдието, злоупотреба с власт и неуважение към Сената, довели до оставката на Ричард Никсън през август 1974 г. В демократичните общества инициатор на конспиративно мислене може да бъде и опозицията – да си припомним например как Доналд Тръмп през 2020 г. твърдеше как Демократическата партия му е „откраднала“ президентските избори.

При тоталитарните форми на управление конспиративните теории и слуховете са неделима част от официалната политическа идеология и пропаганда при установяването, поддържането и запазването на властта. У нас комунистическата партия се беше сляла с държавата и контролираше изцяло политическия, икономическия, социалния, религиозния и личния живот на гражданите – система на управление, при която конспиративните теории и слуховете имаха статус на „официални истини“. Партията-държава, която приемаше бъдещето за реалност и изискваше непрекословна преданост към себе си, насаждаше идеология, която мнозина считаха за човеконенавистна. Идеология, която наказваше дори със смърт инакомислието, и която изместваше фокуса на общественото мнение от своята несъстоятелност върху конспиративни теории за чуждия и вътрешния враг – „империалистическите заговори“, „класовият враг“ и „врагът с партиен билет“. Идеология, която проповядваше „диктатура на пролетариата“, а *de facto* установи властта на партийно-комунистическата върхушка. Най-разпознаваемата характеристика на системата бе разминаването между партийна идеология и действителност, кодирана езиково в двата взаимно изключващи се дискурса: дискурсът за непрекъснатото подобряване на материалното благосъстояние на гражданите на конгресите, пленумите на партията, в печатните издания и по телевизията, от една страна, и дискурсът за недоволството от привилегиите и цинизма на партийната номенклатура, от постоянния недостиг на пазара на стоки от първа необходимост, за конформизма към системата и за несвободата в междуличностната комуникация, от друга.

Заклучение

В статията бе избран интердисциплинарният подход при анализа на конспиративните теории. Бяха разгледани емблематични изследвания върху тях в областта на психологията, социалните науки и философията. Бяха посочени епистемичните, екзистенциалните и социалните основания за формирането на конспиративни убеждения, както и техните когнитивни и социални функции. Сред изследователите преобладаващо е становището, че конспиративната теория е обяснение на дадено явление или практика чрез тайните действия на овластени хора или лица – действия, вредни за много хора или, казано накратко, конспиративната теория е теория за (предполагаема) конспирация. Поддържа се становището, че конспиративните теории са нормално явление в политическия и социалния живот в демократичното общество и че те по същество изразяват властови отношения и несъгласие с властта. В същото време убедеността в достоверността на теориите могат да предизвикат улични безредици и политическа апатия и неангажираност сред гражданите, особено при засилващото се недоверие сред тях в консенсусните авторитети в обществото като източник на достоверна информация - учени, институции, експерти, журналисти и политици в ерата на постистината. Конспиративните теории възникват по-често отдолу нагоре, но инициатор на конспиративни теории могат да бъдат и управляващите. Беше коментиран и политическият и социалният контекст на конспиративните теории при тоталитарните форми на управление.

Бележки

[1] Статията е продължение на казаното за конспиративните теории в друга статия на авторката в *Медиите на 21 в. – Новини сатира, фалшиви новини, постистина и конспиративни теории*. <https://www.newmedia21.eu/analizi/novini-satira-falshivi-novini-postistina-i-konspirativni-teorii/> (посетен на 16.09.2021 г.)

[2] <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/%D1%82%D0%B5%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F/> (посетен на 16.07.2021)

[3] <https://allianceforscience.cornell.edu/blog/2020/04/covid-top-10-current-conspiracy-theories/> (посетен на 02.09.2021)

[4] <https://rctrend.bg/project/%d0%bd%d0%b0%d0%b3%d0%bb%d0%b0%d1%81%d0%b8-%d0%bd%d0%b0-%d0%b1%d1%8a%d0%bb%d0%b3%d0%b0%d1%80%d0%b8%d1%82%d0%b5-%d1%81%d0%bf%d1%80%d1%8f%d0%bc%d0%be-%d0%ba%d0%be%d0%bd%d1%81%d0%bf%d0%b8%d1%80%d0%b0-2/> (посетен на 16.07.2021)

[5] <https://www.bbc.com/news/53498434> (посетен на 08.06.2021)

[6] За Матю Дентит слухът няма статус на твърдение, а само се предава или споменава (Dentith 2013). За това си разбиране според мене той изхожда от стандартното разграничение в аналитичната философия между споменаване (mention) и употреба (use) на езиковите изрази: при споменаването говорещият само

предава думи, докато при употребата той се ангажира с това, как ги използва - за именуването на предмети, качества и релации в действителността, или за описанието на съществуващи положения на нещата (states of affairs). Друг аргумент в полза на схващането на Дентит е този, че слухът обикновено се предшества от пропозиционални модификатори като *Говори се, че ...* или *Чух, че ...*

Библиография

Генова, Д. 2021. Новини сатира, фалшиви новини, постистина и конспиративни теории. – *Медиите на 21 век* (публ. на 24.06.2021 г.). [Genova, D. 2021. Novini satira, falshivi novini, postistina i konspirativni teorii, *Newmedia21*]. <https://www.newmedia21.eu/analizi/novini-satira-falshivi-novini-postistina-i-konspirativni-teorii/> (посетен на 16.09.2021 г.)

Капферер, Ж.-Н. 1992. *Слуховете: най-старото средство за информация в света*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. [Kapferer, Z.-N. 1992. *Sluhovete: nay-staroto sredstvo za informatsiya v sveta*. Sofiya: UI „Sv. Kliment Ohridski“].

Allport, G. W. & Postman, L. 1947. *The Psychology of Rumor*, New York: Holt, Rinehart & Winston.

Barkun, M. 2003. *A Culture of Conspiracy: Apocalyptic Visions in Contemporary America*, Berkley, CA: University of California Press.

Butter, M. & Knight, P. 2020. (Eds.). *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*, London and New York: Routledge.

Byford, J. 2011. *Conspiracy Theories: A Critical Introduction*, New York: Palgrave MacMillan.

Clarke, S. 2002. Conspiracy Theories and Conspiracy Theorizing, *Philosophy of the Social Sciences*, 32(2), 131-150.

Coady, D. 2006a. (Ed.). *Conspiracy Theories: The Philosophical Debate*, Aldershot: Ashgate Publishing.

Coady, D. 2006b. Rumour Has It, *International Journal of Applied Philosophy*, 20(1), 41-55.

Davis, B. D. 1972. (Ed.). *Fear of Conspiracy: Images of Un-American Subversion from the Revolution to the Present*, Ithaca: Cornell University Press.

Dentith, M. R. X. 2013. Have You Heard? The Rumor as Reliable. – In: Dalziel, G. (Ed.). *Rumor and Communication in Asia in the Internet Age*, London: Routledge, 56-61.

Dentith, M. R. X. 2014. *The Philosophy of Conspiracy Theories*, New York: Palgrave MacMillan.

DiFonzo, N. & Bordia, P. 2007. *Rumor Psychology: Social and Organizational Approaches*, Washington, DC: American Psychological Association.

Douglas, K. M., Sutton, R. M. & Cichocka, A. 2017. The Psychology of Conspiracy Theories, *Current Directions in Psychological Science*, 26(6), 538-542.

Douglas, K. M., Uscinski, J. E., Sutton, R. M., Cichocka, A., Nefes, T., Siang, C. & Deravi, F. 2019. Understanding Conspiracy Theories, *Advances in Political Psychology*, 40(1), 3-35.

Douglas, K. M. & Sutton, R. M. 2020. Motivations, Emotions and Belief in Conspiracy Theories. – In: Butter, M. & Night, P. (Eds.). *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*, London and New York: Routledge, 181-191.

Fenster, M. 2008/1999. *Conspiracy Theories: Secrecy and Power in American Culture*, Minneapolis: University of Minnesota Press.

Forgas, J. P. & Baumeister, R. F. 2019. (Eds). *The Social Psychology of Gullibility: Fake News, Conspiracy Theories and Irrational Beliefs*, New York and London: Routledge.

- Giry, J. & Tika, P. 2020.** Conspiracy Theories in Political Science and Political Theory. – In: Butter, M. & Knight, P. (Eds.). *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*, London and New York: Routledge, 108-120.
- Harsin, J. 2018.** Post-Truth and Critical Communication Studies, date of access: July 26, 2021. Available at: https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/5433790/mod_resource/content/1/Post-truth%20and%20critical%20communication%20studies.pdf
- Hofstadter, R. 1964.** *The Paranoid Style of American Politics and Other Essays*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Ichheiser, G. 1943.** Misinterpretation of Personality in Everyday Life and the Psychologist's Frame of Reference, *Journal of Personality*, 12(2), 145-160.
- Imhoff, R. & Lambert, P. 2020.** Conspiracy Beliefs as Psycho-political Reactions to Perceived Power. – In: Butter, M. & Knight, P. (Eds.). *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*, London and New York: Routledge, 192-205.
- Kahneman, D. 2011.** *Thinking Fast and Slow*, New York, NY: Farrar, Straus and Giroux.
- Keeley, B. L. 1999.** Of Conspiracy Theories, *The Journal of Philosophy*, 96(3), 109-126.
- Knight, P. 2000.** *Conspiracy Culture: From Kennedy to X-Files*, London: Routledge.
- Lantian, A., Wood, M. & Gjoneska, B. 2020.** Personality Traits, Cognitive Styles and Worldviews Associated with Beliefs in Conspiracy Theories. – In: Butter, M. & Knight, P. (Eds.). *Routledge Handbook of Conspiracy Theory*, London: Routledge, 155-167.
- Madisson, M.-L. & Ventsel, A. 2021.** *Strategic Conspiracy Narratives: A Semiotic Approach*, London: Routledge.
- McCauley, C. & Jacques, S. 1979.** The Popularity of Conspiracy Theories of Presidential Assassination: A Bayesian Analysis, *Journal of Personality and Social Psychology*, 37(5), 637-644.
- Pipes, D. 1997.** *Conspiracy: How the Paranoid Style Flourishes and Where It Comes from*, New York: Free Press.
- Sunstein, C. R. & Vermeule, A. 2009.** Symposium on Conspiracy Theories: Conspiracy Theories: Causes and Cures, *Journal of Political Philosophy*, 17(2), 202-227.
- Tversky, A. & Kahneman, D. 1983.** Extensional Versus Intuitive Reasoning: the Conjunction Fallacy in Probability Judgment, *Psychological Review*, 90(4), 293-315.
- Uscinski, J. E. 2019.** (Ed.). *Conspiracy Theories and the People Who Believe Them*, New York: Oxford University Press.
- Uscinski, J. E. 2020.** *Conspiracy Theory: A Primer*, London: The Rowman & Littlefield Publishing Group.
- Uscinski, J. E. & Parent, J. M. 2014.** *American Conspiracy Theories*, Oxford: Oxford University Press.
- van Prooijen, J.-W. 2018.** *The Psychology of Conspiracy Theories*, London and New York: Routledge.
- van Prooijen, J.-W., Klein, O. & Dordevic, J. M. 2020.** Social-cognitive Processes Underlying Belief in Conspiracy Theories. – In: Butter, M. & Knight, P. (Eds.). *Routledge Handbook of Conspiracy Theories*, London and New York: Routledge, 168-180.
- Wood, M. J., Douglas, K. M. & Sutton, R. M. 2012.** Dead and Alive: Beliefs in Contradictory Conspiracy Theories, *Social Psychological and Personality Science*, 3(6), 767-773.